

ספר בן סירא מן הגניזה: פילולוגיה ומגדר

טל אילן

ספר בן סירא הוא אחד מן הספרים החיצוניים. זהו אוסף מזמורי חכמה שכתב אדם המזדהה כשמעון בן ישוע בן סירא, והוא נכתב בהשראת ספר משלי (ומצטט אותו לא פעם) בשלהי המאה השלישית לפני הספירה בארץ ישראל. אפשר לתארך את הספר באופן מדויק למדי על פי שני מדדים: האחד הוא אזכורו של הכהן שמעון הצדיק "גְּדוּל אֶחָיו וְתַפְאֶרֶת עִמּוֹ, שְׁמֵעוֹן בֶּן יוֹחָנָן הַכֹּהֵן" (בן סירא נ, א). אמנם יש מחלוקת בין החוקרים באשר לתאריכי כהונתו המדויקים של כוהן גדול זה, אך לית מאן דפליג שהיה בן המאה השלישית לפני הספירה. המדד האחר לתיארוך הספר הוא שלתרגומו היווני של בן סירא מתלווה קולופון שבו מעיד נכדו של המחבר כי תרגם ליוונית את הספר שחיבר סבו בשנה ה-38 לשלטונו של תלמי אוורגטס, הוא תלמי השמיני פיסקון, כלומר אוורגטס השני. תלמי פיסקון עלה לכס המלכות בשנת 170 לפני הספירה, ושנת התרגום היא לפיכך 132 לפני הספירה.

ספר בן סירא עצמו לא זכה להיכלל במקרא העברי, אם משום שנכתב לאחר אחרוני הספרים בקובץ זה, אם משום שמחברו לא נמנע מלהכריז על עצמו כמחבר, בגוף ראשון, אם מסיבות אחרות שחוקרים לא עמדו עליהן.¹ תרגומו היווני של הספר, שתרגם הנכד, דווקא זכה להיכלל בתרגום השבעים, כלומר בקובץ כתבי הקודש שהנוצרים הכירו בהם כמקודשים, וכך השתמר.

¹ אלו הם שני נימוקים שהועלו כדי להסביר את דחייתו, ומובן שיש קושי בשניהם. חלקו השני של ספר דניאל, שנכתב ברבע השני של המאה השנייה לפני הספירה, הוא מאוחר לו, אך נראה שהוא מתדמה להיות ספר קדום יותר, מימי שלטון בבל. גם נוכחות המחבר איננה נימוק משכנע כל כך, שהרי ספר נחמיה כתוב במובהק בגוף ראשון ברוב חלקיו.

ספר בן סירא העברי בשלמותו אבד, אך הוא השתמר בציטוטים הפזורים על פני ספרות חז"ל, במיוחד בתלמוד הבבלי. אף שספר בן סירא נזכר בשמו בתוספתא כספר שאינו מטמא את הידיים (ידים ב, יג), כלומר שאיננו מכתבי הקודש, ובירושלמי – כאחד הספרים החיצוניים (סנהדרין י, א [כח ע"א]), שהקורא בהם 'אין לו חלק בעולם הבא', אין ספק שהיו שהמשיכו לקרוא בו, להתעניין בו ולצטט אותו. הוא מצוטט בתלמוד הבבלי שמונה פעמים,² ופעם אחת מוצג כאילו הוא אחד מן הספרים השייכים לכתובים (בבא קמא צב ע"ב). בירושלמי הוא מצוטט פעם אחת (ברכות ז, יא [ב ע"ב]), בבראשית רבה – ארבע פעמים,³ בויקרא רבה – פעם אחת (לג, א), במדרש תנחומא – שלוש פעמים⁴ ובמסכת כלה רבתי – פעמיים.⁵

ואולם בשנת 1899 ראה אור אחד הפרסומים מן הגניזה הקהירית שסלומון שכטר, ממגלי הגניזה ומחושפיה, היה גאה בו במיוחד: טקסט עברי של ספר בן סירא האבוד.⁶ גילוי החיבור בכמה עותקים בגניזה הקהירית (שכטר חשף שניים, ואחריו פורסמו חלקים משלושה כתבי יד נוספים)⁷ הבהיר לכול שבימי הביניים עדיין קראו יהודים בחיבור בלשונו המקורית – עברית – ורק בשלהי ימי הביניים אבד החיבור לגמרי.

לאחר גילוי של שכטר חשף יגאל ידן במצדה מגילה ששימרה חלקים מספר בן סירא בעברית.⁸ עותק זה, שקדם בזמנו לדפים מן הגניזה באלף שנים לערך, משמש כלי חשוב לבדיקת מקוריות הנוסחאות שנמצאו בגניזה

² חגיגה יג ע"א; יבמות סג ע"ב; כתובות קי ע"ב; ב"ק צב ע"ב; ב"ב צח ע"ב; ב"ב קמו ע"א;

סנהדרין ק ע"ב; נדה טז ע"ב.

³ ח, א; י, ו; עג, ב; צא, ג.

⁴ וישלח ח; מקץ י; חקת א.

⁵ ג, א; ג, ד.

⁶ Solomon Schechter, *The Wisdom of Ben Sira: Portions of the Book Ecclesiasticus from Hebrew Manuscripts in the Cairo Genizah Collection*, Cambridge 1899

⁷ ראו: **ספר בן סירא המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר מילים**, ירושלים תשל"ג, עמ' יא–

יב.

⁸ יגאל ידן, **מגילת בן סירא ממצדה**, ירושלים תשכ"ה.

הקהירית ואיכותן. גם במערות קומראן נחשפו שני קרעים, ומפרסמיהם זיהו אותם כחלקים מספר בן סירא.⁹

לחוקרי בן סירא חשוב לבדוק את מקוריות גרסאות הגניזה שמצא שכטר ואת איכותן, שכן מיד עם הוצאתן לאור פרץ ויכוח ממושך בין החוקרים – ולא הוכרע עד היום – בשאלה אם קטעי הספר שהתגלו בקהיר הם-הם המקור העברי או שמא תרגום ביניים מאוחר של הנוסח היווני או של הנוסח הסורי של החיבור.¹⁰ אפילו בדיקה שטחית של הקטעים מן הגניזה בהשוואה לגרסת החיבור הקדום במצדה מראה שבמקרים אחדים אין ספק שמדובר באותו החיבור ממש, ובמקרים אחרים הנוסחים שונים כל כך זה מזה עד שבהחלט ייתכן שעמד ביניהם נוסח ביניים, אולי בשפה אחרת.¹¹

אין בכוונתי להכריע כאן בשאלה זו אלא לנסות למפות את קטעי הגניזה שהתגלו ולקשור את המידע לתהליך התקבלותו של ספר בן סירא בקרב היהודים באמצעות כלים מגדריים. כלומר אינני מתכוונת לקרוא בבן סירא על מנת ללמוד על מעמדן של נשים או על יחס מחברו אליהן, אלא להשתמש ביחסו של בן סירא לנשים כדי להסיק מסקנות פילולוגיות על אופיו של הספר. מבחינה מסוימת יש כאן היפוך יוצרות, ואפשר אף לטעון שאין מדובר במאמר שעניינו מגדר, אולם למעשה ההפך הוא הנכון: מטרת מאמר זה היא להראות שחקר המגדר איננו טריטוריה נפרדת ונבדלת המועילה רק לחוקרי מגדר או לבעלי נטיות פמיניסטיות, אלא עשוי להועיל רבות דווקא למי שטוען שעיסוקו הוא 'אובייקטיבי' ואינו מושפע ממגמות האפנה או מרוח הזמן.

⁹ James A. Sanders, 'The Psalms Scroll of Qumrân Cave 11 (11QPs^a)', *DJD*, 4 (1965), pp. 42, 81; Maurice Baillet, Józef T. Milik & Roland De Vaux, 'Les

"Petites Grottes" de Qumran', *DJD*, 3 (1962), pp. 76–77
¹⁰ Alexander A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira: Introduction and Commentary* [The Anchor Bible], New York 1987, pp. 54–59

¹¹ להתמודדות עם שאלות דומות ראו: דוד וצפורה טלשיר, "כן נאמן לן עם בתולה" (בן סירא כ 4; ל 20): משמעות ומסירה, דניאל סיון, דוד טלשיר וחיים כהן (עורכים), **צפנת פענח: מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון במלאות לו ששים וחמש שנה**, באר שבע תשס"ט, עמ' 217–252.

לעניין זה ברצוני להשתמש בדברים שאמרתי וכתבתי במקומות אחרים – בשני מאמרים שפרסמתי בהפרש של יותר מעשר שנים – על האופן שבו סירא מציג נשים ועל מה שאפשר לומר על התקבלות הספר והנשים שבו בשני חוגים שונים זה מזה: ראשית בדקתי בתלמוד הבבלי¹² ולאחר מכן בספרות קומראן,¹³ ואת דבריי באשר לשניהם ביססתי בראש ובראשונה על ספר שפרסם צ'רלס טרנצ'רד ב-1983, שכותרו **השקפתו של בן סירא על נשים**.¹⁴ בספר זה טען טרנצ'רד, אגב השוואה צמודה לספר משלי, המשמש מקור נאמן לבן סירא, שדמות האישה אצל בן סירא היא שלילית בהרבה מזו שבמקור. טרנצ'רד טען שאף שאין בן סירא מייחד אלא שבעה אחוזים מספרו לעניינים שיש להם נגיעה לנשים,¹⁵ מרבית דבריו, גם אלו העוסקים לכאורה בנשים 'טובות', הם עוינים ומתנשאים. עבודתו של טרנצ'רד הייתה פילולוגית ברובה, ועל כן הוא נמנע מלהסיק מסקנות נרחבות יותר על החברה שבה חי הכותב ועל מעמד האישה בה.

בהתבסס על מסקנותיו פניתי לתלמוד הבבלי כדי לבחון כיצד התקבלו הערותיו המיזוגיניות של בן סירא בחיבור ההוא, וגיליתי ממצא מפתיע:

מן הראוי לציין שמעל 40% מן הפסוקים הללו [כלומר הפסוקים המצוטטים בבבלי], עניינם באופן ישיר בנשים. יתר על כן, בעוד שחלק מן הפסוקים המיוחסים לבן סירא שעניינם נושאים שונים המצויים ברומו של עולם אינם לקוחים כלל מחיבור זה, הרי שכל הפסוקים העוסקים בנשים הנם ציטוטים מדויקים פחות או יותר מדברי החכם. כאשר משאירים על כנם רק את אותם פסוקים שהם

¹² טל אילן, 'יחסו של בן סירא לנשים וקבלתו בתלמוד הבבלי', **מדעי היהדות**, מ (תשנ"ז), עמ' 103–110; תורגם לאנגלית והורחב בספרי Tal Ilan, *Integrating Women into Second Temple History*, Tübingen 1999, pp. 155–174

¹³ idem, 'Canonization and Gender in Qumran: 4Q179, 4Q184, 2Q218 and 11QPSALMS^A', Adolfo D. Roitman, Lawrence H. Schiffman & Shani Tzoref (eds.), *The Dead Sea Scrolls and Contemporary Culture: Proceedings of the International Conference Held in the Israel Museum, Jerusalem 2008*, Leiden 2011, pp. 513–545

¹⁴ Warren C. Trenchard, *Ben Sira's View on Women: A Literary Critical Analysis*, Chico, Ca. 1982

¹⁵ שם, עמ' 9.

ציטוטים ישירים של המקור עולה אחוז הפסוקים המתייחסים לנשים לכ-60%. מסתבר, אפוא שאחת הסיבות העיקריות, אולי הסיבה העיקרית, שבגללה זכה ספר בן סירא לתפוצה וחיבה חסרת תקדים בקרב עורכי התלמוד הבבלי היא יחסו של הלה לנשים.¹⁶

גם אני, כמו טרנצ'רד, נמנעתי מלהסיק מסקנות על מעמד האישה בחברה שבה חובר התלמוד הבבלי, ואף כאן אמנע מכך ואותיר לקוראים לעיין בדבר ולהגיע למסקנות בעצמם. למעשה ברצוני להראות דבר שונה מאוד ומפתיע שעלה מתוך המאמר שפרסמתי יותר מעשור אחר כך, ב-2011. במאמר זה בדקתי את התקבלותו של ספר בן סירא במגילות קומראן. היו חוקרים שסברו כי שני חלקים מן הספר התגלו באתר, ורציתי לבחון את תוכנם וצורתם. ובכן, הסתבר שהקביעה שמקורם של שני הקטעים בספר בן סירא אינה מוכחת. הטקסט האחד המיוחס לספר בן סירא הוא 'מזמור לחכמה', והוא מצוי בכתב יד שזכה לכינוי 'מגילת תהלים חיצונית ממערה 11'. בכתב יד זה שלושים ושניים מזמורי תהלים המוכרים לנו מן המקרא, שניים הידועים רק מספר תהלים שהשתמר בפשיטתא, דהיינו בתרגום הסורי למקרא, חלקים מהמזמור המשוקע בשמואל ב כג, לפחות ארבעה מזמורים שאינם מוכרים משום חיבור אחר ופרק נא בבן סירא.¹⁷

אפשר לטעון שמחבר המגילה ליקט מזמורים מכל מיני חיבורים שעמדו לרשותו, ובהם ספר בן סירא המוכר לנו, אבל סביר יותר להניח שזוהי מגילת תהלים שהתקיימה לצד מגילות אחרות, שמהן לוקט בסופו של דבר ספר תהלים שברשותנו. פירוש הדבר הוא שכמו שספר תהלים לא עמד לנגד עיני מחבר המגילה בצורתו הסופית, כך גם ספר בן סירא טרם לבש את צורתו הנוכחית.¹⁸ קשה לומר שחברי כת קומראן הכירו את ספר בן סירא, ונשוב לעניין זה בהמשך.

¹⁶ אילן, יחסו של בן סירא (לעיל, הערה 12), עמ' 104–105.

¹⁷ סנדרס (לעיל, הערה 9).

¹⁸ ויש אף חוקרים הטוענים שפרק זה איננו שייך לבן סירא המקורי כלל, ראו: חנן אשל, 'ארבעה מזמורים אלף-ביתיים מימי הבית השני המתועדים במגילות שנמצאו בקומראן', יהושע בן-אריה ואלחנן ריינר (עורכים), **וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת**, ירושלים תשס"ג, עמ' 39–56; הדיון במזמור שלנו הוא בעמ' 44–50, וראו הביבליוגרפיה שם.

הקטע האחר שנתגלה בקומראן הוא ממערה שתיים (2Q18). מדובר בקרע זעיר שעדיין אפשר לראות בו שלושיות אותיות המפוזרות על פני אחת עשרה שורות. החוקר הצרפתי בייה, שפרסם את הקטע, שייך אותו לבן סירא על פי המילים 'בגדי כתם' בפסוק כט ו'תפארת תעטרנה' שתי שורות מתחת, בפסוק לא, שהן צירופים ייחודיים לבן סירא ו, כט-לא, כפי שעולה מכת"י א מן הגניזה שפרסם שכטר.¹⁹ כך נראה שחזור הקטע, על פי שילוב שני המקורות: רק הקטעים המודגשים נמצאים בקטע המגילה מקומראן; כל השאר הוא שחזור על פי כתב היד מן הגניזה.

- כ. [כאבן משא היא לאויל לא יכלכלנה חסר ל]ב
 כא. [כאבן משא תהיה עליו לא יאחר להשליכה]
 כב. [כי המוסר כשמה כן הוא לא לרבים היא נ]כח
 כג. [
 כד. [
 כה. [
 כו. [הט שכמך ושאה ואל תקץ בתחבולותי]ה
 כז. [דרש וחקר בקש ומצא החזקת ואל תר]פה
 כח. [כי לאחור תמצא מנוחתה ותהפך לך לת]ענג
 כט. [והיתה לך רשתה מכון עז וחבלתה] בגדי כתם
 ל. [עלי זהב עולה ומוסרותיה פתיל תכ]לת
 לא. [בגדי כבוד תלבשנה ועטר]ת תפארת תעטרנה

הזיהוי משכנע ביותר, אך שתי שורות שמקורן במזמור המצוי בבן סירא עדיין אינן מעידות שספר בן סירא היה בידי הכת. ייתכן שהמזמור היה משובץ במגילה דוגמת המגילה החיצונית לתהלים, אשר שימשה מקור לעורך בן סירא האחרון.²⁰

¹⁹ ראו: בייה (לעיל, הערה 9).

²⁰ במאמר שפורסם בשנת 2008 טען אמיל פווש שאפשר לזהות את השפעת בן סירא ואף למצוא ציטוטים ממנו בחיבורים קומראניים אחרים, כמו למשל 4Q525 (Émil Puech, 'Ben Sira and Qumran', Angelo Passero & Giusepps Bellia [eds.], *The Wisdom of Ben Sira: Studies on Tradition, Redaction and Theology*, Berlin 2008, pp. 80–112), אך דווקא דבריו אלו מעידים שיתכן שלא ספר בן סירא הוא שהיה בידי בני עדת קומראן אלא קטעים ממנו.

המיוחד לשני המזמורים שחלקים מהם התגלו בקומראן הוא דווקא תוכנם – שניהם שייכים לסוגת המזמורים בשבח החכמה. מזמורים כאלה מצויים כבר בספר משלי, אבל בבן סירא הם רבים יותר. שישה מזמורים כאלה מצויים בגרסה היוונית של הספר; כולם למעט הפרק האחרון מרוכזים בראשית הספר,²¹ ובהם 128 פסוקים בסך הכול,²² דהיינו תשעה אחוזים מכלל פסוקי הספר. ואולם כאמור מזמורים כאלה הם מאה אחוזים מממצאי בן סירא בקומראן.²³ יתרה מזו, לחכמה שבהם אופי שונה מעט מן החכמה שבמשלי; בעוד החכמה שבמשלי מקבלת מדי פעם האנשה ומין – מאחר שמינה הדקדוקי של המילה חכמה בעברית הוא נקבה, גם החכמה של משלי נוקטת לשון נקבה – בבן סירא הופכים האנשה ומגדור זה (מלשון מגדר) ברורים וחשובים הרבה יותר: החכמה מזוהה כאישה נחשקת ויש לחזר אחריה ממש כמו שמחזרים אחרי אישה. הנה דוגמה מבן סירא יד, כג–כז:

וגל פתחיה יצותת	כג. המשקיף בעד חלונה
והביא יתריו בקירה	כד. החונה סביבות ביתה
ושכן שכן טוב	כה. ונוטה אהלו על ידה
ובענפיה יתלונן	כו. וישים קנו בעופיה
ובמעונותיה ישכון ²⁴	כז. וחוסה בצלה מחרב

'המשקיף בעד חלונה' – מזכיר את הפסוק משיר השירים שבו מתארת השולמית את דודה: 'הִנֵּה זֶה עוֹמֵד אַחַר כְּתָלָנוּ מְשַׁיֵּחַ מִן הַחֲלֹנוֹת מִצִּיץ מִן הַחֲרָרִים' (שה"ש ב, ט). ואולם בן סירא עצמו בוודאי לא היה מתלהב ממעשי זוג האוהבים בשר ודם בשיר השירים, שכן במקום שהוא נדרש אל בתו שלו הוא מציע מערכת ערכים אחרת לגמרי – חלקו השני של פרק כו (י–יב) בבן סירא לא השתמר לנו בשום גרסה עברית, אבל מן הגרסה היוונית אנו למדים:

²¹ א, א–כז; ד, יא–יט; ו, יח–לא; יד, כ–כז+טו, א–י; כד, א–לג; נא, יג–כט.
²² יש עוד 21 פסוקים הפזורים על פני הספר שגם הם עניינם בחכמה – ראו למשל: ד, כג–כד; י, כו; ל, יח, כז–כח – אבל הם אינם מהווים מזמורים בשבח החכמה.
²³ וראו גם 4Q525, הנזכר לעיל, בהערה 20, שאף הוא מזמור (בלתי ידוע) בשבח החכמה, ובו לטענת פרוש אפשר לזהות ציטוטים מבן סירא. ראו: Émil Puech, 'Qumrân, Grotte 4 XVII: Texte Hébreux', *DJD*, 25 (1998), pp. 115–178.
²⁴ הנוסח על פי כת"י א מן הגניזה.

ולא תמצא נחת לצרכיה	על עזת פנים הקם עליה משמר
ולא תתמה אם תמעל בך	אחרי עזת פנים שמור
ומכל מים קרובים ישתה	כאורח צמא יפתח פה
ולפני חץ תפתח אשפה ²⁵	לפני כל יתד תשב

במילים אחרות, מה שמותר לעשות באופן מטפורי לחכמה (כלומר לתקוע את יתד האוהל בכתליה), אסור בשום פנים ואופן לעשות לאישה בשר דם (ודאי וודאי שלא ייעשה כן לבתו של הנמען). כלומר ככל שבן סירא מתרחק מן הדימוי הלגיטימי של חיזור אחר האישה כפי שהוא משתקף בשיר השירים, כך הוא מתקרב עוד ועוד למטפורה החיובית של החיזור אחר החכמה. אין לחשוק באישה בשר ודם; החכמה נהיית לאישה הנחשקת.

טרנצ'רד בספרו על האישה בספר בן סירא נמנע מלעסוק בחכמה, מכיוון שטען בצדק שיחסו של בן סירא לדמות זו איננו משקף כלל את יחסו לנשים בשר ודם.²⁶ ואולם דווקא משום כך יש ליחס שבין כתבי קומראן לספר בן סירא משמעות מיוחדת: אם מזמורי החכמה, כפי שהתגלו בקומראן, היו מזמורים מוכרים ואומצו על ידי בעל ספר בן סירא – ולמצער על ידי נכדו, מתרגם הספר ליוונית – יש משמעות לשאלה מדוע בחר שונא הנשים הזה בחכמה המתגלגלת באישה למושא הערצתו. בסוף חיבור קצר זה אציע פתרון מסוים לשאלה זו.

כאמור, בספר בן סירא מצויים שני סוגי מסורות על נשים – זו שבה האישה מתגלגלת בחכמה, והמחבר שאב אותה מחוגים דוגמת יושבי קומראן, וזו שבה האישה היא מרשעת מסוכנת, ואותה בחר התלמוד הבבלי להדגיש. לפיכך השאלה המעניינת אותי כאן היא אם אפשר לראות בנוסחי בן סירא העברי שהתגלו בגניזה העדפה לאחת משתי מסורות אלו, ואם אפשר באמצעותה להבחינו מן התרגום היווני של הספר. להלן אדגים כיצד מאפייני האישה בבן סירא יכולים לשמש אבן בוחן – ואולי דווקא אבן נגף – למעוניינים להכריע בשאלה אם נוסח הגניזה הוא מקורי או מתבסס על נוסח ביניים, יוני ואולי סורי. אראה להלן שבעוד הטקסט המצוי בו, המדבר בגנות

²⁵ התרגום הוא על פי משה צבי סגל, **ספר בן סירא השלם**, ירושלים תשל"ב, עמ' קנט.

²⁶ טרנצ'רד (לעיל, הערה 14), עמ' 207 הערה 215, עמ' 253 הערה 206, עמ' 279 הערה 190.

האישה הרעה, נראה עברי מקורי, הרי שהטקסט על החכמה מלמד בבירור כי יש לפקפק במקורות נוסח בן סירא העברי מן הגניזה. שתי הדוגמאות מובאות מאותו כתב יד בגניזה – כת"י ב – לכן השאלה כיצד יכולות שתי תופעות נוגדות להתגלם באותו כתב יד נשאר פתוחה. אתחיל בטקסט על האישה הרעה – שהיא למעשה הבת.

הטקסט שבחרתי לדון בו (מפרק מב) השתמר בעברית בשלושה מקורות עתיקים: במגילת בן סירא שגילה ידן במצדה, בגניזה הקהירית ובתלמוד הבבלי.

מגילת בן סירא	כת"י ב מן הגניזה	סנהדרין ק"ב
ט. בת לאב מטמון ש... יד נומה	בת לאביה מטמנת שקר דאגה תפ[...]	בת לאביה מטמונת שוא מפחדה לא יישן בלילה
בנעוריה פן [ת]מאס וב[...][יה פן	בנעוריה פן תגור() ובבתוליה פן	בקטנותה תתפתה שמה
י. בבתוליה פן תחל ועל אישה [...] תשטה	בבתוליה פן תפותה ובבית ל[...][...] [...]	בנערותה שמה תזנה
בבית אביה פן תזריע ובעל [...]	בבית אביה פן [...] [...] בבית א[יש]ה [...] [...] [תע]צר	בגרה שמה לא תינשא נישאת שמה לא יהיו לה בנים
		הזקינה שמה תעשה כשפים

כאמור, התלמוד משמר ציטוטים שונים ומשונים מבן סירא, אבל זהו הארוך מכולם ואף הקרוב ביותר לנוסח בן סירא, והדמיון ביניהם הוא שעורר בזמנו את התפעלותו של יונה גרינפלד המנוח, והוא ייחד מאמר שלם לדמיון זה.²⁷

²⁷ Jonas C. Greenfield, 'Ben Sira 42.9–10 and its Talmudic Paraphrase', Philip R. Davies & Richard T. White (eds.), *A Tribute to Geza Vermes: Essays on Jewish and Christian Literature and History*, Sheffield 1990, pp. 167–73

ואולם הדמיון המילולי הוא למעשה חלקי בלבד. אמנם שלושת הנוסחים מתחילים באותן מילים, 'בת לאביה מטמון/מטמנת', ומלווים במילה שלילית, אך בעוד בנוסח ממצדה אבדה כאן המילה ובנוסח הגניזה המילה היא 'שוא', בתלמוד נכתב 'שקר'. אחר כך חל בנוסח התלמוד שינוי מהותי לעומת נוסחי מצדה והגניזה: הקטע עוסק תחילה בקטנותה של הבת, אחר כך בנערותה ואחר בבגרותה. הגרסה מזכירה את נוסחת חז"ל הקבועה לשלבי התבגרותה של אישה – קטנה, נערה ובוגרת.²⁸ התלמוד מוסיף פרט שאיננו מופיע כלל בשאר הנוסחים – זקנותה של האישה. גם הפרט שלפיו אישה זקנה עוסקת כמובן מאליו בכשפים נראה אופייני לחז"ל,²⁹ ובעיקר לתלמוד הבבלי עצמו.³⁰

ברור שהיו ידיים בטקסט של בן סירא והן שינו את הדברים והתאימו אותם לעורכי הבבלי ולקוראיו, ועם זאת, התלמוד אכן שימר את רוח הדברים המשתקפים בנוסח מצדה וגם בנוסח הגניזה: קשה לאב שיש לו בת, שכן היא תמיד משמשת מושא לדאגה. כשהיא בביתו היא עשויה להתפתות ולזנות, וחס וחלילה להרות, וכשהיא נשואה עדיין היא מעוררת דאגה שמא יתברר שהיא עקרה, ואז בעלה עשוי לגרשה ולשלחה לבית אביה.

ואולם אף שדברים דומים עולים מנוסחי מצדה והגניזה של טקסט זה מבן סירא, הטרמינולוגיה שלהם שונה: 'בנעוריה', 'בבתוליה', 'בבית אביה' ו'בבית אישה'. כלומר החלוקה המשולשת האופיינית לחז"ל – קטנה, נערה, בוגרת – נעדרת מהם. מבחינתי מה שחשוב הוא דווקא הדמיון הגדול בין נוסח מצדה לנוסח הגניזה. אמנם שני הקטעים פגומים במקומות מסוימים, אבל ממה שהשתמר ברור שהנוסח הכללי בהם היה דומה מאוד. את ההבדלים ביניהם אפשר אולי להסביר באלף שנות המסירה שחלפו בין הנוסח הראשון לשני, אך לא בהנחה שטקסט ביניים הביא לשינויים הללו.

²⁸ למשל במשנה, כתובות ג, ח ובבבלי, כתובות כט ע"א.

²⁹ למשל במשנה, אבות ב, ז: 'מרבה נשים מרבה כשפים'.

³⁰ ראו לאחרונה עם ביבליוגרפיה: Joshua Levinson, 'Enchanting Rabbis: Contest Narratives between Rabbis and Magicians in Late Antiquity', *Jewish Quarterly Review*, 100 (2010), pp. 54–94. על הבבלי ונשים כשפניות ראו שם בעמ' 69–88.

אם נלך על פי המזמור על הבת שהיא מושא לדאגה, נסיק בהכרח את המסקנה שהטקסט של הגניזה הקהירית משמר את הנוסח העברי הקדום. ואולם אם נתבונן בנוסח אותו כתב היד, כת"ב, למזמור לחכמה בפרק נא – המזמור שאף השתמר במגילת תהלים החיצונית מקומראן – נראה תופעה אחרת לחלוטין.

	המגילה החיצונית לתהלים מקומראן	כתב יד ב מן הגניזה
יג	אני נער בטרם תעיתי ובקשתיה	אני נער היתי וחפצתי בה ובקשתיה
יד	באה לי בתרה ועד סופה אדרשנה	ואתפלל תפילה בנערותי
טו	גם גרע נץ בבשול ענבים ישמחו לב	
	דרכה רגלי במישור כי מנעורי ידעתיה	באמתה דרכה רגלי אדני מנעורי חכמה למדתי
טז	הטיתי כמעט אוזני והרבה מצאתי לקח	והרבה מצאתי דעה
יז	ועלה היתה לי למלמדי אתן הודי	אלה היה לי לכבוד ולמלמדי אתן הודאה
יח	זמותי ואשחקה קנאתי בטוב ולא אשוב	חשבתי להיטיב ולא אהפך כי אמצאנו
יט	חריתי נפשי בה לוא השיבותי	חשקה נפשי בה ופני לא אהפך ממנה
	טרתי נפשי בה וברומיה לוא אשלה	ידי פתחה שעריה ולה אחדר ואביט [בה]
	ידי פרשן] מערמיה אתבונן	נפשי נתתי אחריה ולנצח נצחים לא אטה ממ[נה]
כ	כפי הברותי אל	ובטהרה מצאתי

ראשית, הטקסט מקומראן כתוב באקרוסטיכון, והמילה הראשונה בכל שורה בו נפתחת באות מהאל"ף-ב"ת העברי על פי סדר האותיות. בקומראן השתמרו השורות הפותחות באותיות אל"ף עד כ"ף, אך יש לשער שהמזמור נמשך עד לסיומו בשורה הפותחת באות ת"ו, כמו מזמורים אחרים בספר תהלים וב'אשת חיל' במשלי לא, שלהם מבנה דומה, ואף מזמורים חיצוניים אחרים מקומראן, וכפי שעולה גם מהמשך המזמור מן הגניזה הקהירית.

ואולם מזמור זה מן הגניזה, אף שכל אחת משורותיו עוסקת פחות או יותר בנושא דומה לשורה המקבילה מקומראן, איננו אקרוסטיכון. רק השורות הפותחות באות אל"ף ובאות ח"ת מתחילות באותה אות, אבל בשורה ח"ת אין מדובר באותה מילה (חריתי/חשקה). כמו כן יש לשים לב שמחבר הטקסט בגניזה החליף את סדר שורות ט"ת וי"ד, ויש להניח שהוא עשה זאת מתוך פיזור נפש אבל בעיקר משום שעקרון האקרוסטיכון לא עמד לנגד עיניו.

אמנם בשורות אחדות אכן מופיעות אותן מילים בשני הנוסחים (למשל: בשורה הפותחת באות דל"ת – 'דרכה רגל'; בשורה הפותחת באות ה"א – 'הרבה מצאתי'), ומדי פעם הדמיון גדול ומפתיע (בשורה הפותחת באות ו"ו – 'למלמדי אתן הודי/הודאה'), אבל ההבדלים והשינויים עולים בבירור על נקודות הדמיון, למשל בשורה הפותחת באות י"ד בנוסח קומראן מופיעות המילים הנועזות ממש, שבהן טוען המשורר באשר לחכמה ש'מערמיה אתבונן', מילים שיש בהן רכיב של מציצנות ומטפורה פורנוגרפית, ואילו הנוסח בגניזה מאופק הרבה יותר: 'ולה אחרד ואביט ב[ה]'. ייתכן שנוסח זה תלוי בנוסח ביניים בשפה אחרת (אולי יוונית, אולי סורית) שעידן את דברי בן סירא;³¹ יש להניח שבתרגום ביניים היפותטי כזה לא נשמר הסדר האלפביתי של החיבור, ובתרגום החוזר לעברית הוא לא שוחזר.

די בשתי דוגמאות אלו להבהיר שמדובר בבעיה שאין לה פתרון חד-משמעי. מדוע דווקא הבת המדאיגה השתמרה בגניזה על פי הנוסח העברי הקדום, ואילו המזמור לחכמה שוחזר באמצעות נוסח ביניים? טענה אידאלית היא שנוסח בן סירא שהיה נפוץ בעברית לא כלל מזמורי חיזור אחר החכמה המואנשת כאישה מפתה, וזה גם נוסח החיבור שהגיע לידי הבבלי, החובב כל כך את האישה הרעה של בן סירא אך אין לו דבר עם החכמה הנחשקת שבו. אם אלו הם פני הדברים, יש להציע שמי שחיבר את מגילות בן סירא מן הגניזה השלים את מזמורי החכמה החסרים על פי הנוסח היווני או הסורי של בן סירא, ועל כן אין הם משקפים את הנוסח העברי הקדום.

³¹ כפי שטוען אשל (לעיל, הערה 18), וראו גם סיכום וביבליוגרפיה אצל די-לילה (לעיל, הערה 10), עמ' 575, 579–580.

ואולם חשוב להצביע על הבעייתיות שבהנחה זו. ראשית, אין מגילת בן סירא ממצדה, שבה לא השתמר ולו מזמור אחד בשבח החכמה, יכולה לשמש תנא דמסייע לטענה כזאת, שכן חסרים בה הראשית והאחרית. השתמרו ממנה רק הפרקים לט, כז-מד, טו, ואילו מזמורי החכמה מרוכזים בבן סירא חמישה בראשית הספר ואחד בסופו. שנית, את המזמור המקוטע מקומראן (2Q18) של בן סירא ו, כ-לא שחזרו העורכים על פי קטע גניזה (אם כי מדובר בכת"י א ולא בכת"י ב, כמו הקטעים האחרים שדנו בהם עד כה). כלומר אם נניח שבקומראן השתמר הנוסח העברי המקורי של המזמור, הרי שגם לכת"י א מן הגניזה הגיע אותו הנוסח.

אם כן, אף שאני נוטה לחשוב שמזמורי החכמה הם תוספת מאוחרת לגרעין בן סירא המקורי, יש בדבריי עד כה כדי לעורר סקרנות יותר מאשר להכריע בעניין. על כל פנים, הם מאפשרים הצצה לתפיסת עולמו המגדרית של בן סירא, אשר אני מקווה שבכוחה לשפוך אור על הפילולוגיה של הספר.